

WELKE DIEREN VINDT MEN OP DE BOROBOEDOER EN OP ENKELE HINDOE-JAVAANSCH E BOUWWERKEN AFGEBEELD? ¹⁾

In een drietal stukken in ons tijdschrift (XX, 1931, 141 — 152 en 181 — 186 en XXI, 1932, 10 — 12) hebben CAMMERLOHER en BAKHUIZEN VAN DEN BRINK de op de basreliefs van de Boroboedoer afgebeelde flora besproken, bij welke gelegenheid zij ook de op deze reliefs weergegeven fauna aan een korte beschouwing onderwierpen. In aansluiting op deze laatste hebben wij reeds getracht in een verhandeling over de afbeeldingen van dieren op de Boroboedoer²⁾ de belangrijkste gegevens daaromtrent te verzamelen, doch wij willen nu hieronder voor de lezers van dit tijdschrift een zoo beknopt mogelijk overzicht geven van de dierenwereld, die zeker reeds aan de oude Hindoe-Javaansche beeldhouwers bekend waren. In dit overzicht zullen wij volledigheidshalve ook eenige dierafbeeldingen, welke op de bouwwerken uit latere tijden, zooals die van Panataran, Soerawana en Prambanan, voorkomen, mede bespreken, in hoofdzaak natuurlijk die, welke betrekking hebben op voorbeelden van die soorten, welke wij nog niet eerder op de Boroboedoer hadden aangetroffen. Ter bereiking van ons doel hebben wij gebruik gemaakt van verschillende archeologische werken, waaronder zeker de monographie over de Boroboedoer door KROM en VAN ERP³⁾ als het belangrijkste moet worden aangemerkt. Hierin worden reeds verscheidene dieren met name genoemd, voor zoover zij òf dadelijk te herkennen waren, òf wel voor zoover zij uit de bestaande en alhier in beeld gebrachte tekstverhalen konden worden afgeleid.

Als slotsom van eigen en andermans onderzoekingen was het ons nu mogelijk de twee hieronder volgende lijsten A en B van diernamen samen te stellen.

A. Boroboedoer.

ZOOGDIEREN.

Primates of „Herrentiere”: een langstaartige *Macacus*-soort.

Ungulata of Hoefdieren: de gewone waterbuffel of karbouw — *Bos bubalis* L.; de zeboe — *Bos indicus* L.; de kidang of m ě n t j ě k — *Muntiacus muntjac* ZIMM.; herten; varkens (zoo-wel het wilde varken als het slachtvarken); schapen; geiten; paarden; de eenhoornige neushoorn — *Rhinoceros unicornis* L. of *Rhinoceros sondaicus* DESM.

Cetacea of Walvischachtigen: de dolfin.

Carnivora of Roofdieren: de leeuw; de tijger — *Felis tigris* L.; katten; honden; jakhalzen; de otter — *Lutra* sp.; de loewak, palm- of rolmarter — *Paradoxurus hermaphroditus* PALL.; de ichneumon of mangoest — *Herpestes mungo*.

Rodentia of Knaagdieren: hazen — *Lepus* sp.; eekhoorns of badjings — *Sciurus* sp.; ratten — *Rattus* sp.

Edentata of Tandeloozen: het schubdier — *Manis* sp.

VOGELS

Galliformes of Hoendervogels: de Javaansche pauw — *Pavo muticus* L.; kippen — *Gallus* sp.; fazanten.

Columbiformes of Duiven: duiven — *Columba* sp.

Ardeiformes of reigers: reigers.

¹⁾ Alle foto's werden afgestaan door den Oudheidkundigen Dienst, waarvoor ik hier gaarne mijn groote erkentelijkheid wil uitspreken.

²⁾ A. STEINMANN. De dieren op de basreliefs van de Boroboedoer; Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volkenk. 74 (1934) 101—122.

³⁾ N. J. KROM en T. VAN ERP. Beschrijving van Boroboedoer I (1920), II (1931).

Psittaciformes of Papegaaien: parkieten, kakatoes.

Accipitriformes of Roofvogels: de havik,

Turniciformes: de kwartel.

Passeriformes: de raaf — *Corvus* sp.

Anseriformes of Gansachtigen: Hamsa's (ganzen en zwanen).

Van de lagere gewervelde dieren troffen wij onder de reptielen aan: de krokodillen (in de Makara-gedaante), voorts schildpadden — *Chelonia*, onder de slangen of *Ophidia* de brilslang of cobra — *Naja* sp. en onder de visschen o. a. haaien.

Van de ongewervelde dieren vermelden wij krabben en garnalen, en van de Mollusken de çangka-schelp — *Turbinella* sp.

B. **Oud-Javaansche tjandi's** van lateren tijd, waarop dieren voorkomen, die nog niet bekend zijn van de reliefs der Boroboedoer:

TJANDI PRAMBANAN.

Een ooruil — *Otus* sp.; een pelikaan — *Pelecanus (philippinensis* G.M. of *onocrotalus* L.); de kogelvisch — *Tetrodon reticularis*; een pad of kikvorsch; hagedissen.

TJANDI PANATARAN.

Het stekelvarken of landak — *Hystrix* sp.; de neushoornvogel — Bucerotidae; de helmcasuaris — *Casuaris* BRISS; de zwaardvisch — *Xyphias gladius* L.; de walvisch; hommels of bijen.

TJANDI SOERAWANA.

De kaaiman en de walvisch.

Men kan de op de Boroboedoer-reliefs ten tooneele gevoerde vertegenwoordigers der dierenwereld in twee hoofdgroepen splitsen, nl. in dieren, welke

I. in de bekende geloofgeschiedenissen een vaste rol vervuld hebben,

II. in geen of althans in geen duidelijk verband staan tot de voorgestelde onderwerpen, zoodat zij waarschijnlijk slechts dienst hebben moeten doen tot opvulling of opluistering der betreffende paneelen.

Tot de eerste afdeeling zal men, juist in tegenstelling met hetgeen in dit opzicht van de planten gezegd kan worden, zeer zeker het meerendeel der op de Boroboedoer afgebeelde diersoorten mogen rangschikken. Uit den aard der zaak zal men natuurlijk de meeste dezer dieren op die reliefs zien optreden, waarop de verschillende incarnaties van den BOEDDHA in beeld zijn gebracht, zooals op die langs de balustrade en langs den hoofdmuur van de eerste gaanderij. Aldaar spelen de volgende dieren een rol: de t i j g e r i n, de h a a s (pl. Ib, c, d, e), de j a k h a l s (pl. Ib) en de o t t e r (pl. Ib); verder een v i s c h, de k w a r t e l (pl. IIC), de h a m s a (pl. If), de a a p (pl. Ib en IIf); ook nog het m a n n e l i j k h e r t (pl. Ia en IIa) en de o l i f a n t (pl. Iie). Op andere reliefs ziet men den BODHISATTVA geïncarneerd in een olifant (pl. Iie), in een k a r b o u w o f w a t e r b u f f e l (pl. IId en fig. 3), in een s p e c h t (pl. IIg), die een bot verwijdert uit de keel van een l e e u w, in een p a u w (pl. IIh), gevangen zittend en zijn leer predikend, en in een s c h i l d p a d (pl. IIb en fig. 14), of men herkent hem in de voorstelling van den koning der Çibi's met den h a v i k en de d u i f. Dan heeft men de geschiedenis van den asceet, de d u i f, de r a a f, de s l a n g en het h e r t (fig. 12).

De tot afdeeling I behorende dieren geven ons eenig denkbeeld van den gevolgden stijl, welke toenmaals bij de Hindoebeeldhouwers in zwang was. Laten wij er dadelijk den nadruk op leggen, dat men achter al deze uitbeeldingen van menschen en dieren geen individuen moet zoeken, daar steeds van standaardmodellen gebruik gemaakt werd, iets waarop KROM reeds eerder gewezen heeft. Dit is stellig ook de reden, waarom verschillende dieren soms zoo weinig gelijkenis

vertoonen met de werkelijkheid, d.w.z. met die, welke zij eigenlijk hadden behooren voor te stellen. Als voorbeelden halen wij aan de h a m s a, den h a a s en den l e e u w. Men vindt dit laatste dier op de Boroboedoer als regel uiterst onnatuurlijk weergegeven. Vooral is zulks het geval met de talrijke voor de poorten opgestelde steenen l e e u w e n. Wat hiervan de eigenlijke reden mag geweest zijn, valt niet altijd even gemakkelijk te beoordeelen. Het is aannemelijk te veronderstellen, dat de oude beeldhouwers bij de uitbeelding van diersoorten, welke niet op Java voorkomen, uitsluitend op hun geheugen waren aangewezen. De h a a s is zelden goed te herkennen. Nu eens wordt hij voorgesteld met langwerpige (pl. Ic), dan weer met cirkelronde ooren (pl. Id) en dan doorgaans nog met een enigszins menschelijk voorkomen (pl. Ie). Ook het op pl. Ib naast den h a a s bevindende dier, dat volgens den tekst een j a k h a l s moet verbeelden, is als zoodanig stellig niet te herkennen, evenmin

als de o t t e r (*Lutra* sp.), die men daar aantreft. De op pl. If afgebeelde vogels doen geheel aan g a n z e n denken, met uitzondering van den vogel links boven, waarvan hals en bek duidelijk op een z w a a n wijzen. Deze verwisseling behoeft ons op zich zelf niet te verwonderen, aangezien het Sanskritwoord „h a m s a” zoowel „g a n s”, „z w a a n” of zelfs „f l a m i n g o” kan beduiden, evenals bij voorbeeld het woord „m r g a” als verzamelnaam voor hert, antilope en gazel in de Sanskrit-literatuur optreedt.

Onder de dieren die tot afdeeling II gebracht moeten worden, noemen wij in de eerste plaats den o l i f a n t (pl. Iie), welk dier wij op

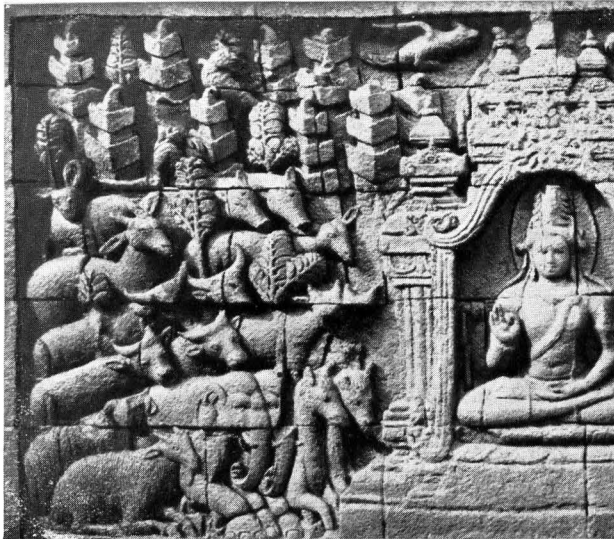

Fig. 1. MAITREYA predikt voor de dieren.

de reliefs van alle gaanderijen van de Boroboedoer aantreffen. Hoewel ook hierbij van een geijkt standaardmodel sprake was, is de gelijkenis treffend. Hetzelfde kunnen wij zeggen van de a p e n, wier levendigheid van uitdrukking ons verrast. Uit de sterk vooruitstekende snuiten en uit het bezit van een langen staart bij de hier afgebeelde dieren blijkt duidelijk, dat de beeldhouwers een langstaartige *Macacus*-soort¹⁾ op het oog hebben gehad (pl. Iif).

Van groote waarde voor onze studie zijn de twee paneelfragmenten van fig. 1 en 2, waarop talrijke dieren staan afgebeeld. In fig. 1 ziet men den toekomstigen BOEDDHA MAITREYA zijn leer voor de dieren prediken, terwijl het fragment van fig. 2 op den Samantabhadra-tekst betrekking heeft. De dieren zijn er in paren op aangebracht en wel in een bepaalde volgorde, die men geen toevallige mag noemen, daar zij hoogstwaarschijnlijk voorgeschreven werd door het geloof. Op het relief van fig. 1 ziet men onderaan op de voorste rij in gedoken houding

¹⁾ Uit het geslacht *Semnopithecus* bezit de l o e t o e n g weliswaar een langen staart, doch tevens een vlakken gelaatshoek. De staartlooze g i b b o n s, *Hylobates*, komen hier natuurlijk niet in aanmerking.

(van rechts naar links) paarden, olifanten en schapen. daarachter op de tweede rij zeboes (met bult) en karbouwen, dan op de derde rij twee mēntjĕks (wijfje en mannetje) en op de vierde of laatste rij twee varkens en een haas met zeer groote ooren, tenslotte tusschen en boven de rotsen een zittende en een vliegende kakatoe. Op het relief van fig. 2,

Fig. 2. Dierentaferaal uit de Samantabhadra-tekst.

ook alweer beschouwd van beneden naar boven en van rechts naar links, onderscheidt men, hoewel minder regelmatig dan op het vorige relief en in schuin opgaande rijen opgesteld, op den voorgrond een paar olifanten in knielende houding, met rechts vlak daarboven (bedoeld als dezelfde rij!) twee paarden. Op de tweede rij onderscheiden wij bovenaan twee mēntjĕks, dan twee bokken met lange sik, twee neushoorns, twee langsnuitige wilde varkens en links onderaan in den hoek en op den schoft van den olifant een drietal ratten of spitsmuizen. Op de derde rij krijgen wij nu een slang, twee karbouwen (achter elkaar),

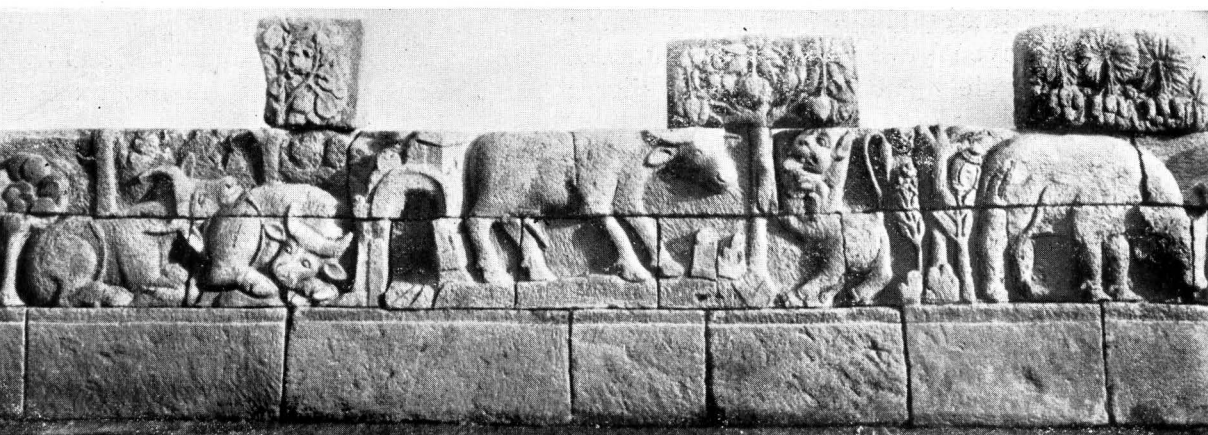

Fig. 3. Karbouwen.

flapooren, en tenslotte tusschen zeboe en haas misschien weer een slang. Op de hoogste en laatste rij in den linker bovenhoek onderscheidt men verder twee leeuwen, één of twee leeuwinnen, tenslotte misschien enkele tijgers of apen.

Het bovengenoemde neushoorn-paar (pl. IVa) is waarschijnlijk het eenige, dat op de Boroboedoe-reliefs voorkomt. De dieren vinden wij afgebeeld met slechts

één enkelen hoorn, zoodat wij hier te maken kunnen hebben òf met *Rhinoceros sondaicus* DESM. uit Java, òf met *Rhinoceros unicornis* L., uit Indië¹⁾. Verder zij op deze twee reliefs, doch vooral op dat van fig. 3 de aandacht gevestigd, omdat daarmee een antwoord gegeven is op het verzoek van BAKHUIZEN VAN DEN BRINK om naar dit dier uit te kijken. De afgebeelde buffels kunnen geen andere zijn dan de gewone karbouw of waterbuffel met de gestrekte ruglijn, *Bos bubalis* L. Desondanks mag men uit dit enkele feit geen gevolgtrekkingen maken omtrent de herkomst van het op de Boroboedoer-reliefs afgebeelde rund, aangezien het verspreidingsgebied van den karbouw niet uitsluitend tot Java beperkt is. De karbouw toch stamt af van de arni, welke buffel in de moerassen van Vóór-Indië in wilde en halfwilde kudden rondzwerft.

Fig. 4. Wild varken, mēntjĕk-herten, slang en reigers.

Boroboedoer ook nog het Aziatische huisrund of zebou, *Bos indicus* L., door gaans onmiddellijk te herkennen aan den bult op zijn rug. Tengevolge van vermenging van het echte ras met het Europeesche rund, *Bos taurus*, valt deze bult bij de tegenwoordige sapi's niet altijd even goed meer te onderscheiden.

Onder de herten op de reliefs kunnen wij de kidang of mēntjĕk, *Muntiacus muntjac* ZIMM. (*Cervulus muntjac* ZIMM.) met zekerheid herkennen aan de karakteristieke kenmerken van dit dier, nl. aan de korte verlengstukken, waarop de koplange horens zitten, welke enkele naar voren en naar boven gerichte korte vertakkingen vlak bij den wortel bezitten (pl. IIa, IIIc en fig. 4).

Het wilde varken met de gestrekte ruglijn en den vooruitgestoken snuit herkennen wij zonder moeite tusschen de opeengehoopte dieren van fig. 4, terwijl het op een der sierpijlers weergegeven varken, blijkens de sterk ingezonken ruglijn, naar alle waarschijnlijkheid wel niets anders zal geweest zijn dan het, ook nu nog op Java en Bali, veel geteelde slachtvarken (fig. 5).

Fig. 5. Slachtvarken met ingezonken ruglijn (op sierpijler).

¹⁾ De Sumatraansche neushoorn (*Rhinoceros sumatrensis* CUV.) blijft hier buiten beschouwing, omdat hij twee hoorns heeft.

a. Leeuw, die een hert bespringt,

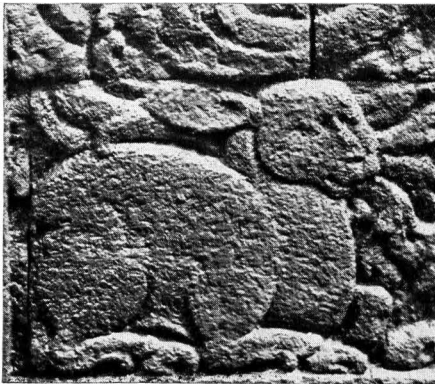
b. De Bodhisattwa als haas met den otter, den jakhals en den aap.

c. Haas met langwerpige ooren.

d. Haas met ronde ooren.

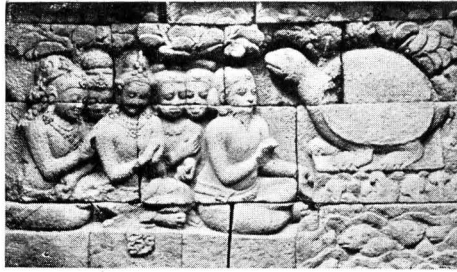
e. Haas met menselijk voorkomen (op een der sierpijlers).

f. De Bodhisattwa als koning der hamsa's.

a. Als hert.

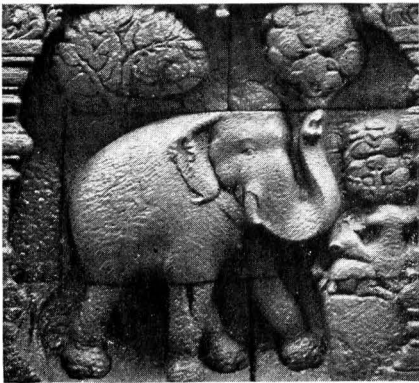
b. Als schildpad.

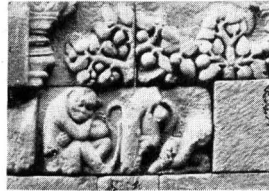
c. Als kwartel.

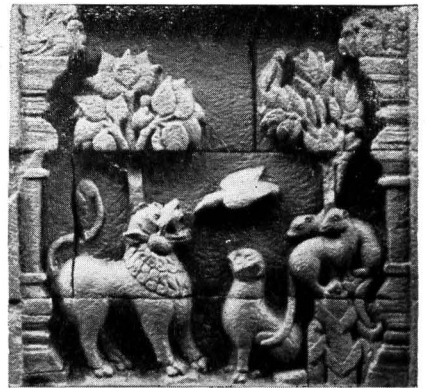
d. Als buffel.

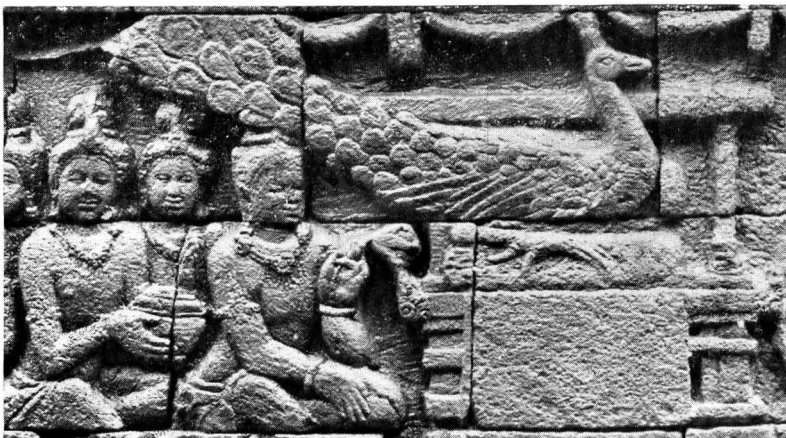
e. Als olifant.

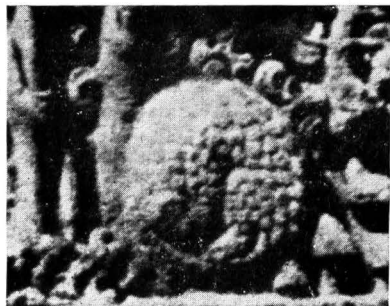
f. Als aap.

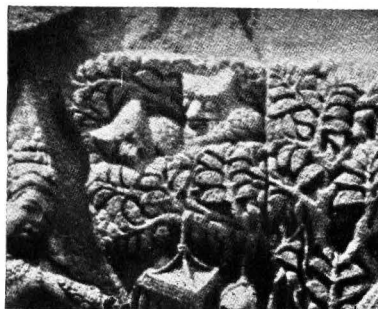
g. Als specht.

h. Als pauw.

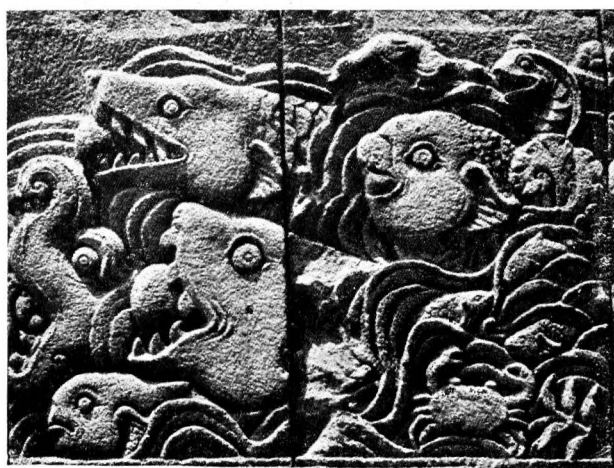
a. Schubdier
(*Manis* sp.)

b. Ooruil
(*Otus* sp.).

c. Mě n t j ě k-hert
Muntiacus muntjac ZIMM.

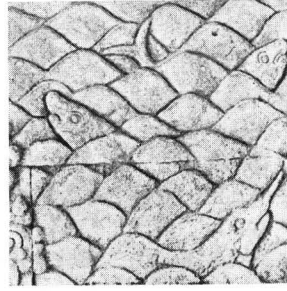

d. Kogelvisch
(*Tetrodon reticularis*).

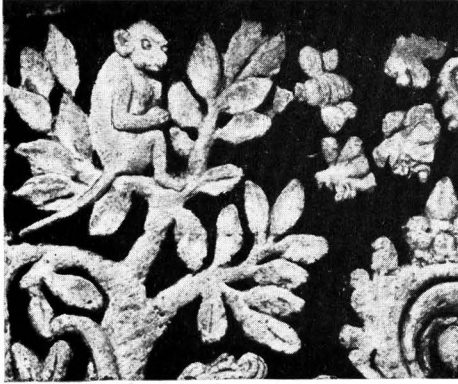
a. Neushoorn (met één hoorn)

c. Zwaardvisch
(*Xyphias gladius* L.)

b. Casuaris.

d. Bijen of hommels.

e. Kaaiman en banteng.

f.
Kakatoe.

g. Pad,
slang
en
marter.

PLAAT IV. Diermedaillons en reliefs.

a, b Diermedaillons en c, d Ramayana-reliefs van Tjandi Panataran; e voetstuk van het soubasement van Tjandi Soerawana (zuidzijde); f, g Krisnayana-reliefs van Tjandi Prambanan.

Wat de roofdieren betreft, geven de afbeeldingen van tigers en katten (fig. 6) weinig aanleiding tot commentaar, behalve dan, dat deze laatste op de reliefs met lange staarten zijn weergegeven. De palm- of rolmarter, d.i. de loewak (Mal.), tjareuh (Soend.) of moesang (*Paradoxurus hermaphroditus* PALL.) meenen wij te mogen herkennen onder

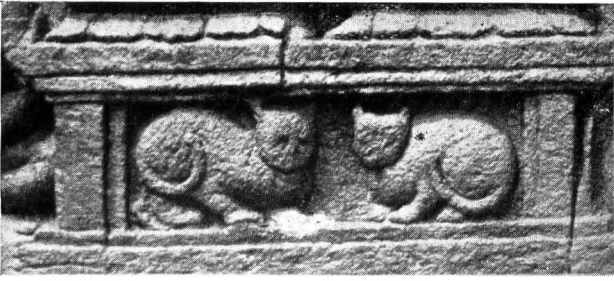

Fig. 6. Katten met lange staarten.

de op fig. 7 en 8 afgebeelde dieren met de lang gekrakte, afhangende staarten. Deze soort is over geheel Oost-Azië verspreid. Daarentegen doen ons de op fig. 9 afgebeelde dieren met den vollen, rolronden en gestrekte staart, den gekrakte op korte pooten rustenden romp en de toegespitste snuit, verder de korte en ronde ooren alleszins denken aan den mangoest of ichneumon (*Herpestes mungo*), welk dier vroeger een groote rol gespeeld moet hebben als slangen- en rattenverdelger en daarvoor dan ook veel getemd werd.

Honden treft men vooral veel aan op de reliefs van den bedolven voet, soms zelfs zeer natuurgetrouw, zooals de blaffende hond van fig. 10.

De knaagdieren worden op de Boroboedoerreliefs vertegenwoordigd door ratten, eekhoorns en hazen. Ratten (*Rattus* sp.) vindt 'men op zeer natuurlijke wijze afgebeeld

Fig. 7. Loewaks (*Paradoxurus hermaphroditus* PALL.).

te midden van een graanveld (fig. 11). Eekhoorns of badjings (*Sciurus* sp.) ziet men vaak tegen een boom opklauteren, zooals op pl. IId. Wat de afgebeelde hazen (*Lepus* sp.) betreft, zoo mag men wel aannemen, dat hier slechts sprake kan zijn geweest van een Indischen haas, doch de soort valt niet nader te bepalen.

Onder de tandeloozen treft men het schubdier (*Manis*

Fig. 8. Loewaks (*Paradoxurus hermaphroditus* PALL.).

sp.) o. a. aan op een relief, handelende over de levensgeschiedenis van den BOEDDHA (pl. IIIa; vgl. ook fig. 4 op pag. 184 bij BAKHUIZEN VAN DEN BRINK).

Vogels vindt men bijna overal op de reliefs afgebeeld, want zij leenen zich bij uitstek tot opvulling van leemten in het paneelwerk. Naar hunne waarde

beoordeeld, staat de pauw bovenaan. Afgaande op den langen en smallen vorm van de kuif, die hij op haast alle reliefs bezit, kunnen wij met vrij groote zekerheid

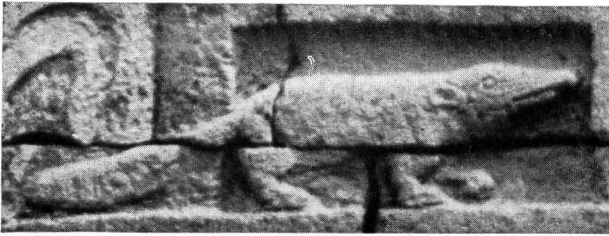

Fig. 9. Ichneumon of mangoest (*Herpestes mungo*).

betrekkelijk korten staart, waarmede stellig Kippen, fazanten, reigers, eenden en ganzen (hamsa) dienen hier en daar tot opfluistering van het landschap. Een uil herkende KROM op een relief van den bedolven voet. Ook kraaien (*Corvus* sp.) komen niet zelden voor, o. a. op het paneel van fig. 12 tezamen met den asceet, de duif, de slang en het hert.

Onder de lagere gewervelde dieren dient in de eerste plaats de schildpad genoemd te worden, omdat zij in de geboorte-verhalen van den BOEDDHA een belangrijke rol speelt (pl. I Ib en fig. 14). De slang kunnen wij

Fig. 11. Ratten en hond.

als voorbeeld aanhalen voor een typisch standaardmodel, want zij wordt steeds in dezelfde half opgerichte, tevens dreigende houding met breed uitgezette hals weergegeven, een eigenschap overigens, welke volkomen overeenstemt met die der tot de Colubridae behorende brilslang of cobra (*Naja* sp.; fig. 4 en 15). Op fig. 16, een schipbreuk voorstellend, is een zeemonster met wijd opengesperden muil afgebeeld, denkkelijk een visch-olifant of makara. Door het bezit van een tong gelijkt het ook wel eenigszins op een krokodil, welk dier volgens STUTTERHEIM ¹⁾ e. a.

het prototype moet gevormd hebben voor de makara uit de Indische godenwereld. Onder de visschen of ook vischachtige dieren noemen wij allereerst den tot de walvischachtigen behoorenden dolfijn van fig. 17, dien wij feitelijk al bij de bespreking der zoogdieren hadden moeten vermelden, voorts haaien op fig. 14, waaronder er een zelfs van de onderzijde zichtbaar is.

¹⁾ W. F. STUTTERHEIM. Indische Cultuurgeschiedenis. II. Het Hinduïsme in den Archipel (1932) 153.

aannemen, dat hiermede de Javaansche pauw (*Pavo muticus* L.) bedoeld moet zijn (pl. IIh). Duiven en papegaaien treden herhaaldelijk op de reliefs op. Wat de laatste betreft, handelt het doorgaans om kakatoes (pl. IVf), hetgeen men zien kan aan de omhoog gebogen kuif op den kop, doch vaak zijn het krombekkige vogels zonder kuif met parkieten bedoeld zijn (fig. 13).

Fig. 10. Hond.

Krabben en garnalen vermeldt VAN ERP onder de dieren op de sierpijlers.

Tenslotte wil ik volledigheidshalve een woordje zeggen over de *çangka*-schelp, welke wij zoo vaak òf liggende òf staande vinden weergegeven. In het eerste geval dient zij tot napje of bloembakje (fig. 18), in het tweede gewoon ter opluistering van enkele sierpijlers, waarbij zij dan weleens van vleugels voorzien is (fig. 19). Deze schelp dient als attribuut van VISHNU, DOERGA, GANESHA enz., welke godheden haar dan doorgaans met een der

Fig. 12. Geschiedenis van den asceet, de duif, de raaf, de slang en het hert.

Fig. 13. Parkietjes.

benen in hun overzicht over de voorwerpen van het Museum in Batavia, welke bij den brand te Parijs zijn verloren gegaan, een dergelijke gouden schelp afgebeeld, die geheel overeenkomt met *Nautilus pompilius* L., welke soort in den Archipel vaak door de zee aan land wordt gespoeld.

achterste handen vasthouden. Volgens JOCHIM¹⁾ zouden deze schelpen van een *Turbinella*-soort zijn, hetgeen echter niet altijd het geval behoeft te wezen, daar men onder de *çangka*-schelpen, welke door de Hindoes bij religieuse ceremonies gebruikt werden, soms zondertwifel ook wel een tot de Cephalopoden behoorende *Nautilus*-soort aantreft. BOSCH en LEROUX²⁾ heb-

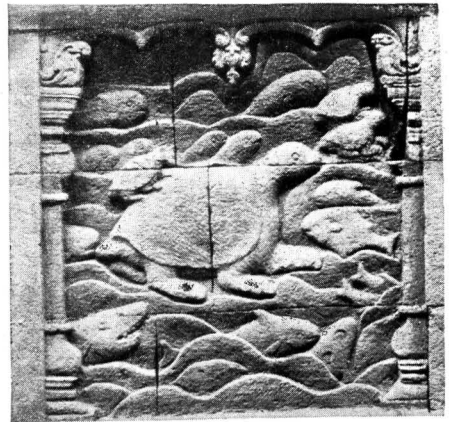

Fig. 14. Schildpad en haaien.

¹⁾ E.F. JOCHIM. Sangka-schelpen. Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde XLIX (1907) 188—202.

²⁾ F.D.K. BOSCH en C. C. F. M. LE ROUX. Wat te Parijs verloren ging. Ibidem LXXI (1931) fig 13b (Gouden Çangka, afk. van Doerdjan, Madoera).

Wat nu de afbeeldingen van dieren op de reliefs van andere Oud-Javaansche bouwwerken uit de Midden-Javaansche en Oost-Javaansche periode aangaat, daaromtrent wil ik kort zijn en slechts het onder-volgende opmerken.

Fig. 15. Brilslang, *Naja* sp. (op sierpijler).

Op de relief-reeksen van Tjandi Prambanan, waarop het Ramayana ten tooneele wordt gevoerd, ziet men HANOEMAN zijn a p e n-leger aanvoeren. Ook hier weer en op de Panataran, evenals op de Boroboedoer, hetzelfde type van a p e n, d.w.z. een *Macacus*-soort met langen staart. Een éénhoornige neushoorn (*Rhinoceros* sp.) treffen wij aan op twee diermedaillons van Tjandi Panataran (pl. IVa), welke aan weerszijden geplaatst zijn van een relief uit de Ramayana-reeks. Men vindt er goedgelijkende portretten van de m ě n t j ě k, waarbij ook het soortkenmerk, nl. de teruggekromde hoektanden, duidelijk zijn weergegeven. Eekhoorns worden er op verscheidene plaatsen afgebeeld en dan doorgaans tegen boomen opklimmend. Ook het schubdier (*Manis* sp.) komt een enkele maal op de Prambanan voor en wel in een eigenaardige, doch hoogst natuurlijke, ineengerolde houding. Men kan hem ook vinden op de Panataran, alwaar men onder de door HANOEMAN opgeschrikte dieren beneden aan tevens een stekelvarken of landak (*Hystrix* sp.) ontwaardt. Op een der Krishnayana-reliefs van de Prambanan vinden wij ook nog een m a r t e r-soort weergegeven (pl. IVg).

Van de vogels zien wij op een der paneelen van Tjandi Prambanan in een boom twee uilen zitten, die blijkens het bosje veeren boven de ooren een ooruil (*Otus* sp.) moeten verbeelden (pl. IIIb). Op een ander paneel ontdekken wij een p e l i k a n, die bezig is een visch te verslinden. Wij hebben hier de keuze tusschen *Pelecanus philippinensis* G. M. en *P. onocrotalus* L. (*P. roseus* G. M.). Op relief 55 van de Ramayana-reeks van Tjandi Panataran vindt men op de boomen twee tot de Coraciformes behorende neushoornvogels en op een der diermedaillons langs den muur van het eerste terras de tot de Ratitae behorende helmcasuaris (pl. IVb), zooals duidelijk blijkt uit de helmvormige kam op den kop, de afhangende borstlellen (de zg. „bef”) en de forsche pooten met de drie krachtige teenen. Aangezien de Casuariidae behalve in Australië slechts van Nieuw-Guinea en Ceram bekend zijn, is het voorkomen van dezen vogel op de basreliefs uit de 13de eeuw op Java historisch van eenig belang, daar dit feit aangemerkt kan worden als een bewijs, dat Java toen reeds betrekkingen onderhield met het oostelijk deel van den Archipel. Trouwens ook de aanwezigheid op een der Krishnayana-reliefs

Fig. 16. Krokodil.

van de Prambanan van een papegaaai, welke, te oordeelen naar de kuif, nog wel een kakatoe, waarschijnlijk *Cacatua parvula* BP. uit de kleine Soenda-eilanden of een nauwverwante soort geweest moet zijn, wijst in dezelfde richting (pl. IVf). Wij kunnen niet nalaten in dit verband ook nog even te wijzen op de karakteristieke kooi van hetzelfde boogvormige model als men tegenwoordig nog steeds hier te lande voor dergelijke vogels bezigt.

Fig. 17. Dolfijn (op sierpijler).

Slangen treft men bij herhaling aan op de relief-afbeeldingen van de Prambanan en wel steeds weer in dezelfde opgerichte houding als de Boroboedoe te zien geeft. Een krokodil ontmoet men er op paneel no. 25 (fig. 16). Voor de visschen verwijzen wij allereerst naar relief 41 en 42, waarop een afbeelding van een vertegenwoordiger der kogel- of kofervisschen (*Tetrodontidae*),

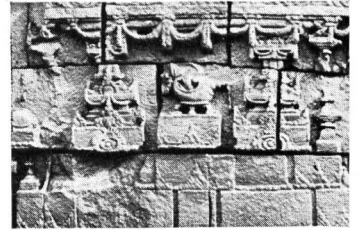

Fig. 18. Çangka-schelp, *Turbinella* sp. (in het midden).

Fig. 19. Çangka-schelp, (*Turbinella* sp.).

vermoedelijk zelfs van den eigenlijken kogelvisch, *Tetrodon reticularis* (pl. IIIId), waarvan doode exemplaren na stormachtig weer zoo vaak op Java's stranden aanspoelen; vervolgens naar relief 36 van de Ramayana-reeks van de Panataran, waarop de zwaardvisch, *Xyphias gladius* L. (pl. IVc) te zien is. De walvisch is te herkennen op een der reliefs van Tjandi Soerawana, welk beeld volgens VAN STEIN CALLENFELS gelijkenis zou vertoonen met een ander beeld op een relief van Tjandi Panataran. Op Tjandi Soerawana (voetstuk van het soubasement, aan de zuidzijde) vinden wij ook nog een kaaiman (pl. IVe) afgebeeld, terwijl wij hagedissen waarnemen op het eerste Ramayana-relief van Tjandi Prambanan, geheel links boven aan.

Op de Prambanan ontdekken wij een pad tegenover een slang in aanvallende houding op relief 24 der Ramayana-reeks en nog een tezamen met een slang (pl. IVg) op een der Krishnayana-reliefs. Ook ziet men op enkele Ramayana-reliefs van deze Tjandi krabben

natuurgetrouw weergegeven (pl. IIIId).

Insecten (pl. IVd) hebben wij slechts een enkele keer aangetroffen, zoals op een der Ramayana-reliefs van Tjandi Panataran, welke insecten wij voor hommels houden.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR.

- 1). H. VAN BALEN. De dierenwereld van Insulinde in woord en beeld. I. Dezoogdieren, II. De vogels. Thieme, Zutphen.
- 2). R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK. Welke planten vindt men op de Boroboedoe afgebeeld? De Tropische Natuur XX (1931) 181 — 186 en XXI, 10 — 12.
- 3). L. F. DE BEAUFORT. Zoogeographie van den Ind. Archipel, Haarlem 1926.
- 4). F. D. K. BOSCH. De beteekenis der reliefs van de IIIe en IVe gaanderij van Baraboedoe. Oudheidkundig Verslag (1929) 179 — 243.
- 5). F. D. K. BOSCH en C. C. F. M. LE ROUX. Wat te Parijs verloren ging. Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volkenk. LXXI (1931).
- 6). H. GAMMERLOHER. Die Pflanzendarstellungen auf den Reliefs des Borobudurs. Natur XIV, Heft 15 16 (1923) 222 — 229.
- 7). H. GAMMERLOHER. Wat de Boroboedoe den natuuronderzoeker leert. De Tropische Natuur XX (1931) 141 — 152.
- 8). K. W. DAMMERMAN. On the zoogeography of Java. Treubia IX¹ (1929).
- 9). TH. VAN ERP. Het Makara-motief aan den Boroboedoe. Het Nederlandsch-Indische Huis Oud en Nieuw (1913) 195 — 205.
- 10). TH. VAN ERP. De leeuwen van den Barabudur. Oudheidkundig Verslag (1923) 39, 54.
- 11). A. DE GUBERNATIS. Zoological mythology.
- 12). R. HEINE-GELDERN. Altjavanische Bronzen. Artis thesaurus, Bd. I (1925).
- 13). J. G. HUIJZER. De naga in de Javaansche kunst. Het Nederlandsch-Indische Huis Oud en Nieuw II (1915) 12 — 28.
- 14). E. F. JOCHIM. Sangka-schelpen. Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volkenk. XLIX (1907) 188 — 202.
- 15). H. H. KARNY. Ein Besuch beim Borobudur. Zeitschr. f. Buddhismus V (1924) 183 — 199.
- 16). H. H. KARNY. Neues vom Borobudur. Ibidem (1925).
- 17). J. KATS. Het Ramayana op Javaansche tempelreliëfs Kolff & Co. Batavia — Leiden.
- 18). N. J. KROM & TH. VAN ERP. Beschrijving van Borobudur. Nijhoff, s'Gravenhage 1920 — 31.
- 19). N. J. KROM. De levensgeschiedenis van den Buddha op Barabudur. Nijhoff, s'Gravenhage 1926.
- 20). N. J. KROM. Borobudur. Leaflet of the Fourth Pacific Science Congress, Java (1929), Excursion D. 4.
- 21). N. J. KROM. Boroboedoe. De weg der menschheid. No. 29, H. J. Paris, Amsterdam 1930.
- 22). C. M. PLEYTE. Die buddhalegende in den Skulpturen des Tempels von Borobudur. De Bussy, Amsterdam 1901.
- 23). P. V. VAN STEIN CALLENFELS. De Mintaraga-basreliëfs aan de Oudjavaansche bouwwerken. Publ. Oudheidk. Dienst I (1925) 37.
- 24). A. STEINMANN. De dieren op de basreliëfs van de Boroboedoe. Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volkenk. LXXIV (1934) 101 — 122.
- 25). W. F. STUTTERHEIM. Indische Cultuurgeschiedenis. II. Het Hinduisme in den Archipel (1932) 153.
- 26). SYLVAIN LÉVI. Mahakarmavibhanga. La grande classification des actes. Gedenkschrift K Inst. Taal-, Land- en Volkenkunde (1926) 112 — 128.
- 27). SYLVAIN LÉVI. Mahakarmavibhanga. La grande classification des actes et Karmavibhanopadesa. E Leroux, Paris 1932.

Buitenzorg, Maart 1934.

A. STEINMANN.

Eene nieuwe Termitoxeniide van Java. — In de jaargangen 1932 en 1934 van dit tijdschrift werd respectievelijk op blz. 69 en blz. 15 het een en ander medegedeeld over de biologie van een drietal op Java bij termieten van het geslacht *Termes* levende Termitoxeniidae, namelijk *Javanoxenia (Termitoxenia) punctiventris* SCHMITZ, *Termitoxenia hemicyclia* SCHMITZ en *Odontoxenia brevirostris* SCHMITZ. Nadien werd te Pasar Minggoe (West-Java) nog een vierde soort gevonden, welke onlangs door SCHMITZ beschreven werd onder den naam *Javanoxenia fransseni*. De betreffende soort schijnt een echte laagland-bewoner te zijn. Ze werd slechts eenmaal in een aantal exemplaren gevonden in een kolonie van *Termes javanicus* HOLMGR. forma *minor*. Ze heeft een lichaamslengte van ongeveer 3 mm en overtreft de drie andere soorten aanmerkelijk in grootte.

Buitenzorg, 12 April 1934.

L. FRANSSEN.